

Тема 10. Види знань і особливості їх функціонування в мовленні, мисленні та життєдіяльності людини

План

1. Структури представлення знань.
2. Пам'ять як система представлення знань.
3. Генетична пам'ять.
4. Прижиттєва пам'ять.
5. Зорова, образна, іконічна пам'ять.
6. Короткочасна пам'ять.
7. Довготривала пам'ять.
8. Лінгвістична пам'ять.
9. Ментальний лексикон і концептуальна система.

Дослідження структур та систем представлення знань, види їх взаємодії та механізми активізації в когнітивній обробці дискурсу є одним із провідних завдань когнітивної науки та психолінгвістики, зокрема. Адже вони є предметним фондом, базовою структурою, на основі яких когнітивні операції дозволяють формувати модель ситуації дискурсу та його розуміння. До структур представлення знань належать фрейми, скрипти, сценарії, схеми; до систем представлення знань – пам'ять, ментальний лексикон, концептуальна система. Зупинимося на детальній диференціації та описі цих структур на основі принципів аналізу концептосистеми людини.

Концептуальна система людини складається з сукупності різних видів знань про дійсність, модельні світи (наукові, енциклопедичні, образні тощо), а також досвіду, емоційно-оцінного компоненту, психічних уявлень. Лише деяка частина концептуальної системи може бути вербалізована та відображена в ментальному лексиконі. Тому ототожнення концептуальної системи та ментального лексикону є неприйнятним, в основі їх співвідношення є зв'язок між цілим та його частиною.

Фрейм є компонентом концептосистеми і містить компоненти ментального лексикону, проте не обмежується останніми.

Комплексність структури фреймів зумовлена низкою чинників. По-перше, їх подвійною сутністю (мовною та позамовною), по-друге, диференціацією фреймів як структури представлення знань, основою для їх обробки та використання. Цей принцип може слугувати основою для визначення відмінностей теорії лексичних полів Й. Тріра і Вайсгербера та фреймових теорій. Дослідження лексичних полів спрямовані на аналіз специфічних для кожної мови способів організації ізольованих семантичних галузей лексики. За Й.Тріром, слова не несуть жодного змісту, поки адресату не відомі слова з того ж самого поля з протилежним значенням, та доки не з'являться їх «концептуальні сусіди», які займають свою частку поняттєвого поля та чітко визначають межі вимовленого слова. Таким чином, Й. Трір зазначав, що в свідомості інтерпретатора фігурують власне слова, а не відображена картина світу у вигляді понять, концептів тощо.

Згідно з фреймовими теоріями в основі лексичного значення є концептуальна база. Відтак, теорія лексичних полів відрізняється від теорій фреймів насамперед тим, що перша досліджує лише лексеми з метою інтерпретації лексико-семантичних галузей як мовних феноменів. Теорії фреймів розглядають розмаїття мовних і позамовних фреймів (адже, за Г.Фоконьє, вони не є складовою мови, хоча мова і не може обійтись без них), кожен із яких може мати єдиного представника в лексичному просторі, не беручи до уваги їх «концептуальних сусідів». Так, Т. ван Дейк зауважує, що лексичні значення репрезентовані в різних фреймах. Визначити похідність семантики можна лише на основі міжфреймових зв'язків, оскільки фреймове конструювання – це не структурація мовних знаків, а оперування концептами, що не завжди можуть піддаватись вербалізації

Фрейм як структура представлення та збереження знань може трактуватись як психолінгвістична одиниця когнітивного аналізу, яка може виявлятися інтроспективно (шляхом самоспостереження, інтуїції) та асоціативно (експериментально).

Численні міжфреймові зв'язки існують у межах концептуальної системи і визначаються її скануванням. Трактування фрейму як психолінгвістичної одиниці когнітивного аналізу ґрунтується на положенні Л. С. Виготського, що знайшло подальший розвиток в працях О. О. Леонтьєва, про диференціацію аналізу по одиницях та аналізу по елементах. Під одиницею розуміється такий продукт аналізу, який, на відміну від елементів, володіє всіма основними властивостями, притаманними цілому, і який є далі нерозкладними живими частинами цієї єдності. О.О.Леонтьєв підкреслює необхідність того, щоб ці одиниці аналізу мали «статус мовленнєвих операцій», щоб саме з них складався процес сприйняття мовлення. У процесі когнітивної обробки дискурсу триває постійне формування фреймових структур концептуальної системи людини, таким чином можна говорити про володіння цими структурами статусом мовленнєвих операцій. Отже, фреймові структури представлення знань можуть розглядатися як продукт когнітивної діяльності суб'єкта і як процес. Усе це дає підстави трактувати фрейми як психолінгвістичні одиниці когнітивного аналізу.

Дослідження фреймів як структури обробки та використання знань у мовленнєвій діяльності зумовлює проєкцію складових комунікативної ситуації на висвітлення певних фрагментів фрейму, його зв'язків у межах концептосистеми при затемненні інших. Фрейм відображає ситуацію у свідомості мовця в сукупності її характеристик, яка в свою чергу пов'язана з іншими позалінгвальними ситуаціями, що знаходяться у концептуальній системі у міжфреймових зв'язках. Активізація фрейму залежить від завдань дослідника: моделювання фрейму певного інтеріоризованого об'єкта, поняття, цілої ситуації. При цьому концептуальна система людини не змінюється, дослідник лише висвітлює необхідні для розуміння фрагменти і зв'язки.

Формально фрейми розглядають у вигляді структур вузлів та підношень. Вершини фрейму фіксовані та корелюють з правильно прогнозованою ситуацією. Питання про структуру та функції вершини фрейму (пропозиції)

досі знаходиться у фокусі досліджень когнітологів. Під вершинами знаходяться термінальні вузли (слоти). За М. Мінським (1975), кожен термінальний вузол вказує на умови, за яких він може функціонувати. Відношення між елементами одного фрейму, а також між фреймом і сценою дають змогу визначити поняття синонімії, денотативного та конотативного значення, семантичного поля. Диференціація фрейму і сцени ґрунтується на понятті «перспективи». У сценах і ситуаціях можна визначити функції їх учасників. У дискурсі одні учасники постають фігурою, а інші слугують їх фоном. Співвіднесення фреймів і сцен може бути проблематичним, коли декілька елементів речення вказують на одну сцену. У деяких випадках фрейм виступає у вигляді прототипу. Так, за Ч. Філмором, ми знаємо про ті прототипові способи, за допомогою яких наше тіло взаємодіє з оточенням. Ці знання належить до образу нашого тіла. Завдяки цьому ми розуміємо значення лексем напрому: вгору, донизу, вправо, вліво, назад, уперед. Таким чином, активізовані слотові зв'язки в межах фрейму можуть бути автентичні пропозиції або певним прототиповим компонентам. Це свідчить про те, що фрейм як структура репрезентації знань може мати пропозитивний центр поряд із системою прототипових категорій.

Концептосистема, ментальний лексикон, фрейми є динамічною, еволюціонуючою сутністю, що залежить від активізації процесів пізнання, результатом яких є створення нових терміналів, доповнення пропозитивних слотів, виникнення нових міжфреймових зв'язків, руйнування старих (гіпотеза нейропсихолінгвістики про руйнування новою інформацією сталих зв'язків нейронів та формування нових). Крім того, фреймові структури характеризуються не лише індивідуальною, а й соціальною природою. З одного боку, репрезентації знань є власним здобутком суб'єкта, а з іншого боку, представники певної соціальної, етнічної групи оперують спільними та властивими лише для них фреймовими структурами. Незважаючи на певну стереотипність та адекватність ментальних лексиконів та фреймових структур носіїв однієї мови, концептуальні системи індивідів – різні і відповідають мислительним можливостям людей. Подвійний характер структур представлення знань знаходиться у фокусі уваги етнопсихолінгвістичних досліджень.

Таким чином, фрейм як рід та схема, схемата, скрипт, сценарій як його види є пакетами знань, що дозволяють сприймати, розуміти та породжувати мовлення.

Пам'ять як когнітивна система представлення знань людини про світ та про неї саму – одна з основних частин нашої свідомості, яка дає змогу зберігати та породжувати/відтворювати в актах мовленнєво-мислительної діяльності попередні враження та знання, ментально та вербально ними оперувати, а також забезпечувати різні процеси перероблення інформації. Дослідження пам'яті необхідно проводити не лише з когнітивної перспективи, а й з фізіологічного та нейробіологічного погляду, оскільки неможливо створити адекватну теорію пам'яті без фізіологічної основи діяльності мозку. Парадигма когнітивної науки завдяки її міждисциплінарним зв'язкам досягла

значних результатів у конструюванні теорії пам'яті на основі її біологічних та функціональних характеристик.

Проаналізуємо основні аспекти цієї теорії.

Пам'ять – це форма психічного відображення дійсності, психічний процес, який полягає у відбитті, збереженні й відтворенні слідів минулого досвіду.

Будь-який живий організм унаслідок взаємодії із зовнішнім середовищем отримує деякий досвід. І його подальші дії ґрунтуються на цьому досвіді. Не беручи до уваги вищі сфери діяльності, такий досвід необхідний організму хоча б для того, щоб вижити. Тому цей досвід повинен відкладатися, зберігатися, отже пам'ять необхідна всім живим створінням. В іншому випадку, за словами І. М. Сеченова, «людина залишалася б вічно у стані немовляти».

Фізіологічною основою пам'яті, як писав І. П. Павлов, є утворення тимчасових нервових зв'язків, здатних відновлюватися, актуалізуватися надалі під впливом різних подразників. Визначають два види фізіологічної активності, які відповідають двом фазам запам'ятовування. Один із них відповідає фазі створення сліду, тобто короткочасній пам'яті, а інший – фазі збереження сліду, тобто довготривалій пам'яті. Початком психолінгвістичних досліджень можна вважати експерименти німецького психолога Г. Еббінгауза. Він досліджував кількісні характеристики запам'ятовування, зберігання й відтворення ланцюжків безглузких складів. Г. Еббінгауз і його колеги вивчали залежність числа відтворених складів від часу зберігання їх у пам'яті, залежність запам'ятовування від числа повторень тощо. Отже, були отримані дуже важливі кількісні характеристики пам'яті. За своїми теоретичними поглядами Г. Еббінгауз був асоціаністом. Тому він пояснював запам'ятовування виникненням асоціативних зв'язків у людини. Близька до цього трактування концепція біхейвіористів Торндайка, Б. Скіннера та ін.

Б. Скіннер та Ч. Катанья підкреслювали роль підкріплення в запам'ятовуванні ланцюжка «стимул – реакція». У основі їх вчення покладено положення про схожість поведінки людей і тварин. Представники гештальтпсихології (Вертхаймер, Коффка) підкреслювали роль структурування матеріалу при запам'ятовуванні. У трактуванні З. Фрейда підкреслюється роль особистості в запам'ятовуванні. Однак він уважав, що запам'ятовується лише те, що відповідає підсвідомим Потягам людини, а решта витісняється з пам'яті. Л. С. Виготський вивчав соціальну природу пам'яті. Він убачав сутність пам'яті відбиття за допомогою знаків, вироблених соціумом.

У 1960-х рр. була створена блокова модель пам'яті, відповідно до якої інформація проходить обробку через ряд блоків і потрапляє в довгострокове сховище. Безумовно, ця модель виникла під впливом досягнень комп'ютерної техніки. Усі ці дослідження слугували методологічною основою для когнітивного вивчення пам'яті.

Із когнітивної перспективи пам'ять відіграє важливу роль у сприйнятті, розумінні та породженні дискурсу, оскільки вона зберігає необхідний фонд

знань, мовних та енциклопедичних, для функціонування як усного, так і писемного мовлення. Тому часто у трактуванні інших систем знань (ментального лексикону та концептуальної системи) фігурує поняття пам'яті. Так, М. Шварц розглядає ментальний лексикон як частину довготривалої пам'яті людини, в якій репрезентована інформація про слова та їх складові. У зв'язку з цим постає питання про те, де розташовані інші дині про мову та що конкретно відображають ці дані. Центральною проблемою когнітивних досліджень є питання про когнітивні функції слова, що проллє світло на процес обробки інформації.

Генетична пам'ять

Генетична пам'ять зберігає інформацію про анатомічну будову й уроджену поведінку людини. Вона зберігається в молекулах ДНК, при цьому в кожній клітині зберігається вся інформація, тому генетична пам'ять дуже стійка до ушкоджень.

Імпринтинг – це проміжкова пам'ять між генетичною і прижиттєвою. Вона формується в ранній період розвитку організму. Імпринтинг полягає в миттєвому встановленні зв'язку між дитиною та об'єктом зовнішнього середовища. Прикладом імпринтингу може бути слідування за об'єктом, що рухається, (як, наприклад, у каченят), дотику до зовнішнього об'єкта тощо. Унаслідок устанавлення цих зв'язків відбувається довгострокове запам'ятовування. Підкріплення для запам'ятовування не потрібно. Потім у житті буде краще запам'ятовуватися останнє, а тут перше. Максимально сильний імпринтинг буває у тварин, що швидко розвиваються, він же і формується раніше. А в тих, що повільно розвиваються, він настає пізніше.

Прижиттєва пам'ять

Прижиттєва пам'ять – це сховище інформації, що її людина одержує від народження до самої смерті. Існує кілька поглядів на класифікацію видів прижиттєвої пам'яті. Класифікація за типом матеріалу, що запам'ятовується (рухова, емоційна, символічна).

Оскільки це часто пов'язано з провідним аналізатором, деякі підвиди позначені через аналізатори (зорова, слухова, тактильна та ін.).

Відомий психолог П. П. Блонський сформулював так звану генетичну теорію пам'яті. Він вважав, що види прижиттєвої пам'яті відповідають ступеням генетичного розвитку людини: від нижчої рухової до емоційної, образної і далі до вербальної як вищого виду пам'яті людини.

Моторна пам'ять розвивається дуже рано. Це – пам'ять на позу, на положення тіла. Вона існує в людини все життя. На її основі стає можливим такий процес, як автоматизація навичок. Роль моторної пам'яті добре простежується в такому виді мовленнєвої діяльності, як писання.

Так, при написанні, наприклад, англійських слів (як відомо, англійський правопис характеризується складністю і часто не узгоджується з існуючими правилами) часто ми покладаємося на рух власної руки, не усвідомлюючи правила, яке лежить в основі написання певного слова. Емоційна пам'ять виявляється у відтворенні почуттєвого стану. Така пам'ять відтворюється з елементами ситуації чи реально думкою (візуально). П. Блонський писав, що

почуттєва пам'ять формується до 6 місяців і досягає піку до 3-5 років. Специфіка емоційної пам'яті – у швидкості формування сліду. Запамятовуються не лише емоції, а й також ситуації, предмети та явища, які їх породжують. Прикладом емоційної пам'яті може бути почуття ностальгії у спогадах про країну, її якій людина народилась, виросла тощо. Однак відзначимо, що приємні і неприємні емоції зберігаються в пам'яті неоднаково. Погане швидше забувається. Це – захисна функція організму.

Зорова, образна, іконічна пам'ять.

При дії цього виду пам'яті відбувається утримання в пам'яті зорового образу: при цьому відбувається його деяке перетворення: з одного боку, спрощення (опущення деталей), з іншого, – перебільшення окремих деталей, перетворення в більш симетричну фігуру. Зорова пам'ять погано керується. Однак вона тренується. Однією з ефективних методик є візуальне відтворення картини в розслабленому стані із заплющеними очима перед сном. Термін «ехоїчна пам'ять» був уведений у науковий обіг У. Найсером. Він припускав, що це точна копія деякої акустичної події, що продовжує звучати в людині після її припинення. У когнітивній психології вважається, що іконічна й ехоїчна стадії пам'яті докатегоріальні, досмислові. Найвищим видом пам'яті вважається символічна пам'ять. Вона існує у двох іпостасях – словесна та логічна. Словесна пам'ять характеризується точністю відтворення і великою залежністю від волі людини. При відтворенні ряду краще запамятовуються початкові й кінцеві елементи (слова). Якесь особливе слово може при відтворенні пересуватися до початку ряду. Якщо ж у середині дати супровідне виділення, то можуть бути сплески, тобто збільшення частоти запамятовування слова. Якщо ж запамятовується текст, то він скорочується, «згортається», оскільки при запамятовуванні тексту включаються розумові операції, насамперед узагальнення. У зв'язку з цим необхідно відзначити роль логічної пам'яті, яка відіграє провідну роль у запамятовуванні змісту тексту.

Аналіз результатів психологічних експериментів свідчить, що логічна пам'ять у 25 раз сильніша за механічну. Як показують дослідження пам'яті П. І. Зінченко, людина краще запамятовує ту інформацію, якій належить основна роль у змісті. Процес спогаду триває від узагальненого образу до конкретного слова. На цьому і ґрунтується відоме припущення Ф. Джонсон-Лерда про те, що речення не є найбільшою одиницею у відтворенні тексту по пам'яті. Із усіх значень у зв'язному дискурсі реципієнт імпліцитно відтворює значно скорочену та не обов'язково мовну модель розповіді. Тобто відтворення тексту по пам'яті є активною реконструкцією того, що збереглося від цієї моделі.

Про пріоритет логічної пам'яті над вербальною у відтворенні тексту по пам'яті свідчить і відомий приклад французького вченого А. Моля в книзі

«Соціодинаміка культури». Це приклад того, як люди залучають при запамятовуванні тексту не логічну, а вербальну пам'ять, що в результаті призводить до сумних чи комічних ефектів. По ланцюжку від одного військового чина до іншого передається таке повідомлення:

Капітан ад'ютанту: «Як ви знаєте, завтра відбудеться сонячне

затемнення, а це буває не щодня. Зберіть особовий склад завтра о 5 годині на плацу в похідному одязі. Вони зможуть спостерігати це явище, а я дам їм необхідні пояснення. Якщо буде йти дощ, то спостерігати буде нічого, так що в такому разі залишіть людей у казармі».

Ад'ютант черговому сержанту: «За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться сонячне затемнення в похідному одязі. Капітан на плацу дасть необхідні пояснення, а це буває не щодня. Якщо буде йти дощ, спостерігати буде нічого, то тоді явище відбудеться в казармі».

Черговий сержант капралу: «За наказом капітана завтра ранком о 5 годині відбудеться затемнення на плацу людей у похідному одязі. Капітан дасть необхідні пояснення в казармі щодо цього рідкого явища, якщо буде дощ, а це буває не щодня».

Черговий капрал солдатам: «Завтра о 5 годині капітан зробить сонячне затемнення в похідному одязі на плацу. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в казармі, а це буває не щодня».

Один солдат іншому: «Завтра, з самого ранку, о 5 годині, сонце на плацу зробить затемнення капітана в казармі. Якщо буде дощ, то це рідке явище відбудеться в похідному одязі, а це буває не щодня».

Зауважимо, що психологи виділяють лише словесну і смислову пам'ять. Однак це не вичерпує корпус лінгвістичних одиниць чи явищ. Тому нижче ми зупинимося на понятті «лінгвістична пам'ять», що не належить до психологічних класифікацій, але доречно з погляду психолінгвістики.

Класифікація за часом збереження. Розглянемо іншу класифікацію підвидів прижиттєвої пам'яті в залежності від часу збереження інформації. До неї належать: миттєва, короткочасна, проміжкова та довготривала пам'ять. Раніше така схема не містила в собі проміжкову пам'ять. Значний внесок у її створення зробили представники когнітивної психології Дж. Сперлінг, У. Найссер та інші. Популярність цієї схеми зумовлена її компактністю (поряд із цим, вона дала змогу пояснити велику кількість експериментальних даних); відтворенням пристрою комп'ютера.

Миттєва пам'ять – це периферійна пам'ять, що характеризується дуже коротким часом збереження інформації та великим обсягом. Вона активізується тому, що об'єкти, які впливають при сприйнятті на людину, змінюють стан її аналізаторів. Слід цього впливу залишається деяку мить (як правило, близько 2 с). І якщо інформація не переводиться в іншу форму, то слід губиться.

Іконічна миттєва пам'ять – це зорова картина світу. Іконічність її кілька секунд. Але існують люди, в яких слід зберігається до 10 хвилин; вони називаються ейдетиками. Ейдетизм (під грецького – образ, зовнішній вигляд) можна спостерігати в художників. Імовірно, ейдетиком був І. Айвазовський, оскільки він ніколи не писав море з натури, проте деталізація на його картинах дивовижна.

Короткочасна пам'ять

Вона одержує інформацію з миттєвої пам'яті. Підкреслимо, що передається лише та інформація, на яку спрямована увага. Час утримання в

пам'яті згідно з даними різних досліджень коливається під декількох секунд до декількох годин. Такий різнобій у цифрах зумовлений різними підходами до визначення короткочасної пам'яті та відмінними дослідницькими методиками. Аби затримати інформацію довше, треба її проговорювати, повторювати, тому що нова інформація негайно витісняє попередню. Так, часто можна почути, як хтось каже: «У мене одразу вилетіло з голови». Аналіз результатів переважної кількості експериментів свідчить про те, що в середньому обсяг короткочасної пам'яті складає 7 ± 2 структурні одиниці.

Використання терміна «структурні» зумовлено тим, що він вимірюється в тих одиницях, у яких пред'являється матеріал. Так, у дослідженні Дж. Міллера це магічне число означає верхню межу пам'яті речень. Кількість запам'ятованих речень репрезентує глибину зв'язності тексту, яка в свою чергу залежить від авторського стилю. Глибина зв'язності, наприклад, у Е. Хемінгуей – 16; у Дж. Голсуорсі – 69. Оскільки обсяг обмежений, необхідно: а) створити пріоритетність інформації, що здійснюється через увагу; б) організувати інформацію в блоки, здійснити перехід до більших одиниць, тобто стиснути інформацію в меншу кількість оперативних одиниць.

Слід зауважити, що в науковій літературі синонімом короткочасної пам'яті часто виступає оперативна пам'ять. Однак у трактуванні поняття «оперативна пам'ять» у фокусі є не час збереження інформації, а функції пам'яті в психічній діяльності. Коли ми говоримо про оперативну пам'ять, то підкреслюємо наявність пам'яті в процесі вирішення конкретної розумової задачі. При цьому ті засоби та фонди, якими оперує людина, називаються оперативними одиницями.

Довготривала пам'ять

Із проміжкової в довготривалу пам'ять інформація потрапляє через короткочасну. Довготривала пам'ять практично не обмежена ані обсягом, ані часом збереження. Аби краще зберегти інформацію, треба повторити її через 15-20 хв., потім через 8-9 годин і, нарешті, через 24 години. Найкращий час для запам'ятовування – з 8 до 12 ранку. Інформація в довготривалій пам'яті не зникає, лише ускладнюється доступ до неї.

Доступність інформації визначається організацією її збереження. Таким чином, особливої значущості набуває швидкість доступу до інформації, закладеної в пам'яті. Ця швидкість визначається низкою таких чинників:

Обсяг класу. Унаслідок збільшення числа елементів у класі швидкість реакції і число помилок постійно змінюються до деякої межі. Так відбувається, якщо всі відповіді однаково ймовірні. Сам вид зв'язку залежить від того, як відбувається зіставлення зі слідами в пам'яті. Якщо воно триває послідовно з кожним слідом, то залежність лінійна, якщо ж зіставлення відбувається паралельно, то залежність нелінійна. Експериментальні дослідження засвідчили, що відхилення від лінійності залежать не від кількості елементів, а від кількості категорій, у які ці елементи можуть бути об'єднані за ознаками категорій – прототипами.

Цінність інформації. Швидкість витягнення інформації з пам'яті залежить від її цінності. Інформація вважається цінною, якщо вона збільшує

імовірність досягнення мети. Цінність інформації визначається тривалістю програми, необхідної для витягнення інформації. Цінним в інформації є те, що зменшує труднощі у вирішенні певної задачі. На цінності інформації ґрунтується теорія релевантності. В основі цієї теорії лежить теза про те, що люди завжди підсвідомо прагнуть до максимальної релевантності, максимального когнітивного ефекту за мінімальних зусиль. Автори теорії визначають такі умови релевантності: чим вище когнітивний ефект, який досягається в результаті обробки інформації, тим більше його цінність для людини; чим більше зусиль витрачається на обробку інформації, тим менше її цінність для людини.

Установка. Експериментально роль установки підтверджується, наприклад, асоціативними експериментами. Якщо попросити продовжити ряд слів: стілець, стіл, буфет, ліжко..., то з'являться реакції з цього ж семантичного поля.

Логічна категоризація. Швидкість залежить від можливості групувати об'єкти. Це відбувається асоціативно. Причому, є асоціації за подібністю, за суміжністю в часі й просторі, за причинно-наслідковими відношеннями. Велику роль відіграють при цьому прототипові зв'язки. На думку Дж. Лакоффа, прототипи є свого роду класифікаторами мислення, відповідно до яких когнітивні категорії формуються на основі встановлення найбільш типового цілісного представника (ядра категорії) не на абстрактному рівні мислення, а у зв'язку з досвідом людини, образністю її концептосистеми та ознаками її концептосистеми взагалі. Учений для прикладу зазначає, що в мові одного з австралійських племен усі предмети зовнішнього світу поділяються на 4 прототипових класи: людські істоти чоловічої статі, тварини; людські істоти жіночої статі, вода, вогонь, битва; вегетаріанська їжа; усе решта. Таким чином, прототипи не є абстрактними поняттєвими категоріями, а різновидами способу осмислення людиною світу через власний досвід, який зберігається в пам'яті.

Отже, краще запам'ятовується та інформація, в якій є більше асоціативних зв'язків. У довготривалій пам'яті інформація зберігається в переробленому й узагальненому вигляді. Але якщо бракує часу на обробку в короткочасній пам'яті через деякі причини, вона може трансформуватися в довготривалу пам'ять у необробленому вигляді.

А. С. Штерн наводить приклади, коли така інформація може з'являтися: а) при подразненні певних мозкових центрів електростимуляцією. Тоді виникають дуже барвисті детальні картини, часто з дитячих вражень (зрозуміло, спеціально така процедура не проводиться, але якщо це лікувальна процедура, то може виникати такий побічний ефект); б) при деяких захворюваннях. Відомий випадок, описаний ще в ХІХ ст., коли неосвічена жінка 25 років під час лихоманки раптом стала вимовляти фрази на грецькій, латинській і давньоєврейській мовах. Природно, відразу вирішили, що в неї вселився диявол. На щастя, лікар вирішив розібратися у випадку цієї пацієнтки. Коли він почав записувати фрази, то виявив, що вони не пов'язані одне з одним, тобто, очевидно було, що це було не мовлення, а спогади. Він

розшукав родичів і довідався, що ця дівчина з 9 років жила й працювала в пастора покоївкою. А пастор був людиною творчою і залюбки читав уголос книги. Відшукали його улюблені книжки і знайшли ті сторінки, де знаходились ті фрази, що повторювала хвора. Таким чином, на підсвідомому рівні дівчинка запам'ятовувала тексти, що вимовляв пастор. І лише хвороба, що спричинила активізацію пам'яті, змусила хвору виявити цю зарховану інформацію. в) під гіпнозом. При цьому можливо відновити навіть дитячі реакції.

Довготривала пам'ять поділяється на дві: мимовільну і довільну. Іноді цей поділ трактується як незалежна класифікація за характером цілей діяльності. Л. С. Виготський писав про те, що пам'ять у дитини спочатку існує тільки як мимовільна (безпосередня). Довільна (опосередкована) формується з мимовільної. Історично людство проходило такий же процес. О. М. Леонтьєв зазначав про те, що навіть древні користувалися методом покладення в кишеню камінчика для нагадування. Довільною пам'яттю можна керувати.

Для досягнення цього необхідно: установлювати внутрішні зв'язки. Ця практика поширена у процесі навчання шляхом систематизації різного матеріалу. Із цією метою треба встановити внутрішню структуру нового матеріалу та визначити його зв'язки з уже наявними в пам'яті знаннями. Якщо запам'ятовування відбувається без осмислення, без установлення внутрішніх зв'язків у матеріалі, говорять про механічне запам'ятовування, чи про механічну пам'ять.

Одним із основних механізмів пам'яті є забування. Якби людина нічого не забувала, її пам'ять була б перевантаженою. Як милувалося вище, в короткочасній пам'яті відбувається обробка триманого враження, в результаті чого певні деталі опускаються, образ спрощується. Це – захисна функція пам'яті, організму.

Через день забувається 25% інформації (предметом експериментального дослідження є механічне запам'ятовування).

У сучасній американській психологічній літературі часто зустрічається термін «забудькувате покоління». Забудькуватість пов'язана з шаленим темпом життя, який задав людству розвиток інформаційних технологій, що часто призводить до перенасичення інформацією та неготовністю когніції людини її обробити і зберегти. Часте забування слугує сигналом такої критичної ситуації, як «вигорання особистості» та необхідності уповільнити темп професійного життя. У психології виділяють такі види забування: 1) внаслідок того, що інформація не використовується; 2) внаслідок інтерференції (взаємонакладання) слідів пам'яті; 3) як наслідок мотивації (коли людина намагається забути про щось неприємне), проте цей процес є важкокерованим і лише час є тут «лікарем»; 4) як наслідок фізичного та психічного перевантаження.

Лінгвістична пам'ять

Однією з основних проблем психологічних та психолінгвістичних досліджень є визначення одиниць запам'ятовування, оскільки проблема одиниць – одна з ключових для більшості гуманітарних наук. На думку Р. М.

Фрумкіної, «не існує одиниці запам'ятовування, постійної для всіх завдань: одиниця формується внаслідок активної діяльності людини при аналізі і структуруванні того, що потрібно «запам'ятати». Оскільки сучасна лінгвістика розглядає мову як динамічну систему, природно припустити, що комунікативна компетенція містить знання елементів і правил оперування ними. Мова – багаторівнева система, тому на кожному рівні повинні бути свої елементи і свої правила. На фонетичному рівні визначають функціонування двох баз у пам'яті – артикуляторної і перцептивної. Артикуляторна база – це пам'ять на основні артикуляторних рухів. Одні вчені вважають, що ці одиниці менші фонем (кінем), інші, – що вони дорівнюють фонемам, а треті, – що це склади. В основі перцептивної бази визначають ієрархічну організацію. На нижньому рівні в довготривалій пам'яті зберігаються еталони фонем, еталони сполучень фонем і складів. До цього рівня також належать основні інтонаційні конструкції, оскільки людина чує відхилення в інтонації. У пам'яті зберігаються морфеми, слова, словотворчі типи, синтаксичні конструкції. Інтерес до дослідження синтаксичних конструкцій у психолінгвістиці започаткував Н. Хомський, який запропонував уважати деякі конструкції ядерними, вихідними, а інші похідними. Дж. Міллер, у свою чергу, висунув гіпотезу про те, що у процесі сприйняття ми робимо аналіз конструкції, і якщо вона похідна, то необхідно повернутись до ядерної, аби зрозуміти зміст пропозиції (експериментальне дослідження психологічної реальності трансформацій). Більшість лінгвістів вважають слово наскрізною одиницею мови. Тому детально проаналізуємо словесну пам'ять.

Слово має план вираження і план змісту. Тому досліджують організацію в пам'яті слів із двох боків. Особливої актуальності набуло дослідження специфіки значення слова як надбання індивіда, оскільки слово як когнітивна одиниця – це структура знання, покладена в основу цього слова. Організацію словесної пам'яті у плані вираження змісту розглянемо на аналізі асоціативного, параметричного, ознакового, прототипового та ситуаційного підходів із ключовими для них поняттями асоціації, параметра, ознаки, прототипу, ситуації.

В основі асоціативного підходу є дослідження специфічної внутрішньої структури, яка утворюється через мовлення та мислення. Структура асоціацій у мові пі думці знайшла відображення в роботі Дж. Діза, в якій були представлені результати експериментального дослідження асоціативного та категоріального значення. Респонденти продукували слова в результаті утворення семантичних та тематичних груп (кластерів). Дж. Діз зазначав, що асоціативне значення слова взаємодіє з іншими значеннями. Потенціал цього підходу є актуальним і сьогодні для дослідження індивідуального значення та принципів його функціонування.

Параметричний підхід акцентує увагу на тому, що для носія мови значення слова не є монолітним, воно може бути поділене на низку компонентів, які піддаються експериментальному дослідженню. основоположником цього напряму вважається Ч. Осгуд, який увів до наукового інструментарію метод семантичного диференціалу. За Ч. Осгудом,

цей метод діагностує конотативне значення слова, яке може бути описане за такими параметрами та факторами: оцінка, сила, активність. У підґрунті ознакового підходу є дослідження знань індивіда, які лежать в основі слова, через сукупність ознак, що характеризують реальний об'єкт, явище, дію об'єктивної дійсності. До таких ознак належать визначні ознаки, без яких об'єкт, виражений словом, не може бути віднесений до певної категорії, та характерні ознаки, які виражають специфіку кожної мови та культури. Ознака з перспективи цього підходу трактується як вихідний базовий матеріал, який є необхідною складовою для функціонування змісту слова у пам'яті.

Прототиповий підхід ґрунтується на понятті типовості сукупності певних ознак та їх значущості для категоризації об'єкта. Відповідно до експериментів, можна знайти типових представників деякої категорії. Наприклад, типовим представником категорії птахів є горобець для української мови та малинівка для англійської. Е. Рош, Дж. Лакофф твердять, що існують категорії базового рівня узагальнення, фундаментальною функцією яких є образне сприйняття поверхневих характеристик об'єктів. На основі прототипового підходу створено концепцію «семантичних примітивів» А. Вежбицької. Семантичні примітиви як гіпотетичні елементи універсальної граматики ментальної схеми кожної мови, є членованими свідомістю мінімальними смислами. Розроблена А. Вежбицькою метамова семантичного запису містить 55 понять, серед яких: субстантиви (я, ми, люди тощо); ментальні предикативи/когнітивні дієслова (думати, знати, почувати тощо); мовлення (говорити, писати тощо); дії, події, рух (робити, траплятися тощо); дескриптори (малий, великий); час (коли, потім); простір (близько, далеко); інтенсифікатори (дуже); схожість (подібний до). Коли А. Вежбицька вперше запропонувала тлумачення значення слів через «семантичні примітиви» (1972), це викликало значну критику. Опоненти відзначали неточність концепції, обмеженість методики.

Дискусійним залишається питання про автономність та межі мовних картин у різних типах пам'яті, якому протиставляються концепції їх нерозривної взаємодії (Р. М. Фрумкіна, Н. Хомський).

Ситуаційний підхід акцентує увагу на тому, що для кожного носія мови значення слова реалізується через включення його до більшої одиниці – пропозиції, фрейму, схеми, сцени, сценарію, події, ментальної моделі. Однією зі складових когнітивного компонента є фонове знання, яке взаємодіє з комунікативною одиницею в мовленнєво-мислительній діяльності, проте воно не виражене вербально. Основною одиницею фонового знання є подія. Кожна подія розгортається в часі та просторі в зв'язках.

Когнітивна подія трактується як подія, що відбувається в певному інтервалі умовного часу спостерігача «когнітивної взаємодії», яка актуалізується у свідомості учасника взаємодії та свідомості спостерігача. Таким чином, автор розглядає комунікативні аспекти дискурсу з позиції репрезентації у ньому когнітивних подій. У межах ситуаційного підходу знаходяться дослідження Ф. Джонсон-Лерда, який оперує поняттям «ментальна модель». Він зазначає, що нам здається, що ми сприймаємо світ

прямо, а не його репрезентацію. Проте це ілюзія, оскільки сприйняття ґрунтується як на об'єктивній дійсності, так і на можливостях когніції людини. Межі ментальних моделей визначаються комплексом досвіду людини. Таким чином, дослідження значення слова, як індивідуального надбання людини, кидається дуже актуальним. Це зумовило велике розмаїття підходів до його вивчення. В основі кожного слова є когнітивні операції, які не можуть бути передані лише мовними формами. Мова не є кодом для таких операцій, вона лише дає ключ для когнітивного конструювання. Тому дослідження когнітивних функцій слова не може обмежуватися лише аналізом пам'яті. Отже, необхідно розглянути інші системи представлення знань: ментальний лексикон та концептуальну систему.

Ментальний лексикон і концептуальна система

Ментальний лексикон – це система знань індивіда про слова та еквівалентні ним одиниці, яка виконує складні функції не лише із зазначеними мовними одиницями, а й також із структурами позалінгвального знання, що лежить у їх основі. Слід зазначити, що диференціація систем представлення знань (пам'ять, ментальний лексикон, концептуальна система) є умовною з метою детального аналізу когнітивних функцій слова. Тому, на думку О. О. Залевської (2000), визначення ментального лексикону повинно ґрунтуватися на виявленні його кореляції з концептуальною системою. Автор визначає ментальний лексикон як систему кодів та кодових переходів, оскільки саме через слово відбувається формування концептуальної системи, оволодіння досвідом попередніх поколінь та становлення індивіда як члена певного соціуму. Таким чином, виконуючи функцію доступу до концептуальної системи (в термінології О.О.Залевської – інформаційної бази), лексикон відображує системність знань людини про дійсність у всіх її зв'язках і відношеннях. Оскільки цей доступ здійснюється через слово, в основі організації одиниць лексикону повинні бути мовні параметри.

Концептуальна система містить не лише вербальні, а й невербальні знання про світ. На протигагу ментальному лексикону, концептуальна система трактується як сукупність концептів або ментальних репрезентацій різного типу. Так, не всі концепти можуть бути вербалізовані у вигляді лексичних понять.

Концепт трактується як сукупність певних понять, що відображує зв'язки та явища об'єктивної дійсності. Як зазначає Ю .С. Степанов (1981), концепт існує в ментальному просторі людини не у вигляді чітких понять, а як «пучок» уявлень, знань, асоціацій, переживань, який супроводжує слово: «концепти не лише мисляться, вони переживаються. Вони – предмет емоцій, симпатій та антипатій, й деколи – зіткнень». Концепт трактується як деяку базову когнітивну сутність, що дозволяє пов'язувати смисл із словом, як змістовну одиницю процесу концептуалізації, завдяки якому дійсність відбивається в когніції людини. Таким чином, основне відношення між ментальним лексиконом та концептуальною системою – це відношення взаємодоповнення. Зупинимось на детальному аналізі цих двох систем.

Ментальний лексикон є одним із основних об'єктів дослідження

когнітивної науки. Актуалізація уваги до дослідження лексики зумовлена необхідністю подолання тих лакун, які утворились протягом володарювання трансформаційної породжувальної граматики Хомського. У цей період лексикон трактувався як словник значущих елементів мови, який є додатковим у базовому компоненті граматики. Пріоритет синтаксису з боку лінгвістів залишив в деякій мірі «без роботи» і психологів, оскільки їм нав'язували ідею про те, що синтаксична структура має алгоритмічну, а не евристичну природу, і є достатньо автономною від значення, комунікативних інтенцій та інших когнітивних процесів. Видається символічним той факт, що в деякій мірі знову перетнулися шляхи Н. Хомського та Ч. Осгуда. Так, у 1980 році Ч. Осгуд представив роботу «Абстрактна граMATика використання мови», в якій лексики приділяється значна увага. Лексикон трактується вченим як один із найважливіших механізмів когнітивної обробки інформації, що лежить в основі процесу активізації зв'язків між знаками та кодами семантичних ознак. При цьому він підкреслює, що формування цих ознак у когніції людини відбувається внаслідок взаємодії досвіду та емоційно-оцінного компоненту. Питання про структурний склад ментального лексики залишається й досі актуальним. Так, в одних дослідженнях пропонується розглядати цю структуру як сукупність форм слів (лексем), при цьому виносять значення цих форм за межі ментального лексики (М.Гарман). Ці значення, на думку автора, знаходяться в системі змісту, яка містить граMATичне значення, мовну семантику, енциклопедичні знання.

Трактування ментального лексики пов'язане з процесом розуміння мовлення. Інші дослідження трактують ментальний лексикон, насамперед, як сховище значень лексичних одиниць (лемм). Тут акцент робиться на продукуванні мовлення. Одиниці лексики представлені у вигляді концептуальних умов, які необхідно задовольнити, аби вибрати правильну лексичну одиницю. Таким чином, запропоновано розглядати два типи лексики: «лексикон лемм» та «лексикон морфонологічних форм». До першого належить значення та синтаксис, які несуть інформацію про концептуальні умови користування нею, враховуючи стилістичні та прагматичні умови, а також морфосинтаксичні характеристики, що визначають синтаксичну категорію лемми, граMATичні функції, відношення між цими функціями та концептуальними перемінними.

До другого належать морфологія та фонологія, які задають морфологічну та фонологічну форму. Кожна лемма вказує на відповідну форму, тому між цими лексиконами існують тісні взаємозв'язки. Існують також інші концепції щодо дослідження структури ментального лексики з позиції різних наук та завдань дослідження. Слово ж не може розглядатися лише з позиції значення або навпаки, з позиції форми, оскільки в цьому разі воно взагалі втрачає свій статус «слова». Проте слід розмежовувати види значень, певна частина яких належить до ментального лексики, а інша – до концептуальної системи.

О.О. Залевська підкреслює, що ментальний лексикон містить словоформи та значення слів, які виступають у ролі засобу доступу до

концептуальної системи людини (інформаційної бази). Це забезпечує становлення психологічної структури значення слова на основі загальносистемного значення та всього комплексу знань і переживань, без якої словоформа залишається лише послідовністю звуків або графем, а загальносистемне значення не дає вихід на індивідуальну картину світу.

Отже, з цього визначення видно, що в ментальному лексиконі містяться не всі значення, які можуть забезпечити становлення психологічної структури значення слова. Решта необхідних значень посідає місце в концептуальній системі. Ця теза не є новою. Ще в 1846 році Дж. С. Мілль протиставляв поняття «конотації» та «денотації». Він зазначав, що в той час, як слова «син» і «батько» «денотують» різні сутності, «конотують» вони однакову сутність, яка полягає в послідовності подій, що призвели до таких родинних стосунків. «Факти», які поєднують цих людей, слід розглядати як фрагмент складної людської взаємодії: біологічна та соціологічна роль матері батька, наявність інституту шлюбу тощо.

Таким чином, денотативне значення цих слів представлене в ментальному лексиконі, тоді як фреймова структура родинних відносин зберігається в концептуальній системі. Концептуальна система повинна бути дуже багатою та розвиненою, аби забезпечити маніпулювання тими сутностями, які узагальнюють результати немовного досвіду.

Поняття концептуальної системи знайшло своє відображення в дослідженнях вітчизняних науковців. Концептуальна система трактується як система думок та знань про світ, яка відображує пізнавальний досвід людини на довербальному і на вербальному рівні. Складовими концептуальної системи є концепти, які сформувалися в процесі пізнання світу та відбивають інформацію про цей світ. Засвоєння інформації кожним індивідом відбувається на основі тієї бази, якою він оперує.